

SYLWIA MICHALSKA¹**ROLNICTWO RODZINNE A ŚWIAT W PRZYSZŁOŚCI²**

Celem ustanowienia Międzynarodowego Roku Rolnictwa Rodzinnego w roku 2014, było między innymi podniesienie rangi drobnego i rodzinnego rolnictwa, poprzez zwrócenie uwagi świata na jego znaczącą rolę w walce z głodem i ubóstwem, użyteczności w zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego i odpowiedniego wyżywienia, roli, jaką odgrywa ono w zarządzaniu zasobami naturalnymi, ochronie środowiska oraz zrównoważonym rozwoju, zwłaszcza na obszarach wiejskich. Przy tej okazji podjęto wiele inicjatyw – badań, konferencji, seminariów, poświęconych problemom gospodarstw rodzinnych. Jedną z nich jest publikacja, która ukazała się w 2014 roku, nakładem Editions Quae, książka pod redakcją Jeana-Michaela Sourisseau, zatytułowana *Agricultures familiales et mondes a venire (Rolnictwo rodzinne a świat w przyszłości)*. Jest to publikacja zbiorowa, wynik współpracy wielu naukowców, realizujących badania w różnych stronach świata i reprezentujących różne metody badawcze, doświadczenia i sposoby patrzenia na zjawiska, zachodzące w rolnictwie rodzinnym. W książce w nowatorski sposób połączono teksty, omawiające zebrane wyniki badań, realizowanych w różnych częściach świata wśród rolników z gospodarstw rodzinnych w ciągu ostatniego dziesięciolecia, wraz z analizą różnego rodzaju polityk, które są realizowane w ramach działań różnych rządów, kierowanych do rolników w różnych krajach i ich wpływu na warunki życia rodzin wiejskich. Takie zestawienie poruszanych problemów pozwala spojrzeć na problemy rolnictwa rodzinnego w świecie z szerokiej perspektywy, dostrzec powtarzające się problemy, schematy działania, a także różnice wywołane odmiennymi uwarunkowaniami ekonomicznymi, społecznymi czy politycznymi.

Obszerny (360 stron), zebrany w książce materiał podzielony został na cztery części, poświęcone kolejno:

¹ Autorka jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

² Jean-Michel Sourisseau (red.), 2014: *Agricultures familiales et mondes a venire*. Editions Quae, 360 stron.

- część pierwsza – próbom zdefiniowania i opisaniu różnych sposobów rozumienia terminu „rolnictwo rodzinne”: rozdział 1 – Rolnictwo rodzinne w sercu historii rolnictwa światowego (B. Losch); 2 – Definicje, charakterystyki i miary w rolnictwie rodzinnym (P.-M. Bosc, J. Marzin, J.-F. Bélieres, J.-M. Sourisseau, P. Bonnal, B. Losch, P. Pédelathore, L. Parrot); 3 – Rodziny, praca i gospodarstwo rolne (V. Ancey, S. Fréguin-Gresh); 4 – Rolnictwo rodzinne i inne formy rolnictwa (J. Marzin, B. Daviron, S. Raffleau);
- część druga – roli gospodarstw rodzinnych odgrywanej w procesie zapewnienia możliwości wyżywienia współczesnego świata oraz ich znaczenia dla podtrzymywania żywności terenów, na których działają: rozdział 5 – Uczestnictwo w systemach ekologicznych i społecznych (L. Feintrenie, F. Affholder); 6 – Uczestnictwo w dynamice przestrzennej (S. Barral, M. Piraux, J.-M. Sourisseau, É. Valette); 7 – Uczestnictwo w produkcji i udział w rynkach międzynarodowych (S. Raffleau, B. Losch, B. Daviron, P. Bastide, P. Charmetant, T. Lescot, S. Prades, J. Sainte-Beuve); 8 – Uczestnictwo w innowacjach, polityce i demokracji lokalnej (P.-M. Bosc, M. Piraux, M. Dulcire);
- część trzecia – wyzwaniom, jakie dla działalności rodzinnych gospodarstw rolnych mogą pojawić się w przyszłości: 9 – Wyzwania związane z biedą, zatrudnieniem i bezpieczeństwem żywnościowym (P. Bonnal, B. Losch, J. Marzin, L. Parrot); 10 – Wyzwania energetyczne: zagrożenia czy szanse? (M.-H. Dabat, D. Gautier, L. Gazull, F. Pinta); 11 – Wyzwania zdrowotne, coraz istotniejsze w skali świata (S. Molia, P. Bonnet, A. Ratnadass); 12 – Wyzwania związane z regulacją użytkowania zasobów naturalnych (D. Clavel, L. Feintrenie, J.-Y. Jamin, E. Torquebiau, D. Bazile);
- czwarta część książki skupia się na wielu innych problemach, takich jak: 13 – Wprowadzanie innowacji: w poszukiwaniu akcji partnerskich (É. Vall, E. Chia); 14 – Unowocześnienia w doradztwie świadczonym gospodarstwom rodzinnym (G. Faure, M. Havard, A. Toillier, P. Djamen Nana, I. Moumouni); 15 – Wsparcie dla zapobiegania ryzyku sanitarnemu (S. Molia, P. Bonnet, A. Rarnadass); 16 – Bioróżnorodność rolnicza i chłopskie systemy organizacji produkcji ziaren (D. Clavel, D. Bazile, B. Bertrand, O. Sounigo, K. Vom Brocke, G. Trouche); 17 – Osiągnięcia i perspektywy intensyfikacji ekologicznej (F. Affholder, L. Parrot, P. Jagoret).

Można dostrzec, iż problemy poruszane w prezentowanej francuskojęzycznej publikacji są podobne do tych, które spotykamy w literaturze polskiej. Od wielu lat problemem, do którego wracają kolejni badacze, jest sposób, w jaki należy zdefiniować termin „drobne gospodarstwo rolne”, tak aby definicja była użyteczna i pozwalała na precyzyjne badanie tej grupy gospodarstw. Od dawna trwają próby doprecyzowania, o kim właściwie jest mowa, gdy używa się terminów: „gospodarstwa małe”, „rodzinne”, „słabe ekonomicznie”, „drobne”. Ciągłe aktualna jest debata, jakiego rodzaju wskaźniki (powierzchnia gospodarstwa, jego dochód, forma własności, praca) należy brać pod uwagę, gdy buduje się definicję gospodarstwa drobnego. O problemach, jakie napotykałyśmy w Polsce, próbując ustalić definicję (drobnego) gospodarstwa rodzinnego pisało wielu autorów [por. m.in Sikorska 2003; Józwiak 2006; Zegar 2007; Halamska 2005, 2011; Dzun 2014], wydaje się jednak,

że nadal jest to kwestia otwarta, zarówno u nas, jak i – czego możemy się dowiedzieć z publikacji – na Zachodzie Europy. O wielofunkcyjnej i zmieniającej się wsi i wpływie tych zmian na rolnictwo i rolników przeczytać możemy między innymi w książkach wydawanych w IRWiR PAN [por. np. Kłodziński 2005, 2008, 2012; Wilkin 2010; Błąd 2011]. Także poruszane w książce problemy, związane z wpływem różnego rodzaju polityk państwowych i ponadpaństwowych na rozwój rolnictwa w różnych krajach okazują się niezwykle aktualne dla polskiego czytelnika. O wpływie przemian politycznych, związanych z transformacją systemową w Polsce po 1989 roku, takich jak społeczne skutki dekolokalizacji czy „koniec chłopów”, pisała między innymi Maria Halamska [1998, 2005]; o tych problemach traktują m.in. także publikacje Marii-Claude Maurel [1994] czy Alaina Pouliquena [2011]. Miejscem, jakie powinny zajmować drobne gospodarstwa rodzinne w różnego rodzaju programach i politykach kierowanych na tereny wiejskie, zajmuje się wielu badaczy, jest to także istotny problem, pojawiający się każdorazowo przy kolejnych ustaleniach, związanych z wprowadzaniem zmian we wspólnej polityce rolnej (WPR) – [m.in. Poczta i in. 2007; Chlebicka i in. 2009; Zawalińska 2009; Nurzyńska 2011].

Jean-Michel Sourisseau, wprowadzając czytelnika w problematykę pracy, przypomina, jakiego rodzaju zagrożenia związane z brakiem bezpieczeństwa żywnościowego w świecie możemy obserwować współcześnie, wyraża także nadzieję, że Międzynarodowy Rok Rolnictwa Rodzinnego stanie się pretekstem i okazją do debaty oraz katalizatorem refleksji, służących wprowadzeniu nowych planów i polityk dla terenów rolniczych. Zauważa on, iż dotychczasowa debata, często odwołująca się do jednego z dwóch skrajnych podejść, nie przyniosła właściwych rozwiązań trapiących świat problemów. Ani naiwna i prowadzona za wszelką cenę obrona rolnictwa tradycyjnego, odwołująca się często do bezkrytycznego idealizowania przeszłości i straszenia potencjalnymi zmianami i złymi skutkami modernizacji, ani teza, zapowiadająca koniec rolnictwa i gospodarstw rodzinnych, nie wydają się przydatne do analizy rzeczywistych problemów, jakie dotyczą gospodarstwa rodzinne we współczesnym świecie. Fakt, iż problematyka rolnictwa rodzinnego jest tak złożona, wymaga, jak podkreśla Sourisseau, rozsądnych analiz i oparcia podejmowanych działań na wynikach rzetelnych badań naukowych, realizowanych bez niepotrzebnych uprzedzeń czy sympatii, które mogą wpływać na ocenę uzyskiwanych wyników. Celem, jaki postawili sobie autorzy omawianej książki, było zaprezentowanie problematyki badań nad rolnictwem rodzinnym w świecie, przy jednoczesnym uwzględnieniu problemów różnych krajów. Autorzy, dzięki wprowadzeniu szerokiego kontekstu historycznego, a także uwzględniając zróżnicowania przestrzenne, dostrzegają różnice, które wynikają z różnego poziomu rozwoju i odmiennej trajektorii zmian zachodzących w poszczególnych państwach. Podkreślają także, iż w swoich analizach biorą pod uwagę nie tylko fakt zróżnicowania form i intensywności produkcji, uwzględniają różnice historyczne, klimatyczne, społeczne, lecz także to, iż działania drobnych gospodarstw rodzinnych zawsze umiejscowione są w konkretnej rzeczywistości politycznej. Badane i opisywane w książce gospodarstwa działają w krajach prowadzących różne polityki względem drobnych rolników co, zdaniem autorów, w znaczący sposób wpływa na ich możliwości i skuteczność podejmowanych przez nich działań.

Wyniki badań prezentowanych w książce to rezultat projektów realizowanych między innymi przez CIRAD (*Centre de coopération internationale en recherche agronomique pour le développement*), które może zainteresować czytelnika wielostronnym sposobem ujęcia problemów i wykorzystanych metod badawczych. Część z prezentowanych badań koncentrowała się bezpośrednio na gospodarstwach rodzinnych, ich sposobie całościowego funkcjonowania w konkretnej rzeczywistości społecznej, inne koncentrują się między innymi na tematyce produkcji, związków gospodarstwa z rynkiem, wpływem działań rolniczych na środowisko naturalne. Jak podkreśla Sourisseau, ważnym zadaniem, jakie postawili sobie autorzy zaproszeni do wspólnego przygotowania omawianej książki, było także przypomnienie o tym, że zdając sobie sprawę z wielkiego zróżnicowania rolnictwa rodzinnego w świecie, należy zachować wielką ostrożność, ani nie idealizując i przeceniając zalet gospodarstw rodzinnych, ani nie stygmatyzując ich jako archaicznych, będących synonimem biedy i zacofania.

Ważnym i interesującym tekstem, który wprowadza czytelników w tematykę tomu i nadaje mu odpowiedni kontekst historyczny jest rozdział autorstwa Bruno Loscha, zatytułowany „Rolnictwo rodzinne w sercu historii rolnictwa na świecie”. Tekst ten jest poświęcony analizie genezy zróżnicowania systemów rolnych w świecie, ich uwarunkowaniom społecznym i przyrodniczym w różnych częściach naszej planety. Autor zauważa, że we współczesnym świecie mamy możliwość obserwowania pełnego spektrum form aktywności rolniczej, od niemal prymitywnych gospodarstw, posługujących się ograniczonym zasobem narzędzi, po niemal w pełni zmechanizowane gospodarstwa, które, mimo swojego wysokiego poziomu zmodernizowania, nadal są – z formalnego punktu widzenia – gospodarstwami rodzinnymi. Podobnie istotne różnice zaobserwować można, gdy przystępuje się do analizy sposobów wykorzystywania zasobów naturalnych, stosunku do nich – ich ochrony bądź intensywnej eksploatacji, podejmowanych inwestycji kapitałowych, planowanej i realizowanej produktywności czy wreszcie – rodzajowi związków z rynkami, jakie mają badane gospodarstwa. Próbuje się wskazywać i wyróżniać różne etapy rozwoju rolnictwa, w zależności od ich poziomu rozwoju technicznego, udziału w globalnym rynku, wpływu na zmiany strukturalne w ekonomii poszczególnych krajów, jaki ma rolnictwo.

Jak w książce, będącej zestawieniem różnych badań realizowanych w wielu miejscach na świecie w okresie co najmniej ostatnich dziesięciu lat, można porównywać i analizować zróżnicowane formy drobnego rolnictwa? Jak skutecznie prowadzić analizę jego przemian? Podstawowym warunkiem jest umiejscowienie rolnictwa rodzinnego jako zjawiska socjoekonomicznego w kontekście historycznym, ponieważ to, zdaniem autorów, pozwala zrozumieć trajektorię i dynamikę procesów zmian, jakie w nim zachodziły w przeszłości i zachodzą współcześnie, oraz pozwala spojrzeć na zróżnicowane badania z odpowiedniej, szerokiej perspektywy. W ten sposób autorzy i czytelnicy przyglądają się – z jednej strony – zmianom struktur społecznych i miejscu, jakie zajmowali w nich rolnicy w przeszłości, analizują przemiany w sposobie ich pracy, udoskonalaniu narzędzi, zmieniających się sposobach produkcji. Z drugiej zaś, mogą obserwować, w jaki sposób – na poziomie krajowym w państwach, w których realizowane były badania – tworzone były różne polityki rolne, jaką rolę wyznaczały przedstawicielom rolnictwa w krajowej gospodarce, jakie

miejsce wskazywały im w społeczeństwie, wreszcie – na poziomie poszczególnych gospodarstw – jakie zadania stawiały przed gospodarstwami rodzinnymi.

Losch podkreśla, że historia rozwoju rolnictwa rodzinnego nieodłącznie wpisuje się w historię przemian zjawisk społecznych, polityki, ekonomii, a losy rolniczych rodzin są zależne od wydarzeń historycznych. Perspektywą teoretyczną, którą Losch uznaje za szczególnie przydatną do analizowania przemian zachodzących w rolnictwie rodzinnym, jest historia postępu technicznego, gdyż nieodłącznie związany był on z przemianami sposobów produkcji rolnej, organizacji pracy, przetwórstwa, dystrybucji. Zmiany, powiązane z procesem industrializacji i z różnymi rytmami przemian, jakie możemy zaobserwować w różnych częściach świata, powodowały możliwe do odnotowania różnice poziomu rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych. Losch, analizując etapy rozwoju rolnictwa rodzinnego, koncentruje się na „kamieniach milowych”, które wpływały na zmiany w produktywności gospodarstw, ze względu na zmiany ich organizacji, często powiązane ze zmianą ładu społecznego, nowymi możliwościami podejmowania pracy itp. Zauważa, że nasilający się, coraz szybszy rozwój technologiczny zaburzył istniejący w rolnictwie porządek ekologiczny, ekonomiczny oraz wpłynął na miejsce rolników w układzie społecznym i politycznym. Poczynając od neolitu, kiedy to pojawiło się rolnictwo jako forma ludzkiej aktywności, przez miliony lat, w różnych częściach świata rozwijało się ono w trzech głównych kierunkach, w zależności od występującego w danym miejscu rodzaju środowiska naturalnego i gęstości zaludnienia – Losch, jako trzy sposoby gospodarowania, które spowodowały istniejące obecnie różnice w poziomie rolnictwa rodzinnego wskazuje: system żarowy (który w regionach o umiarkowanym zalesieniu i tropikalnych prowadził niekiedy aż do zupełnego zniszczenia lasów i niszczenia gleb), wypas (dominujący w stepach i na sawannach) i bazujący na nawadnianiu (w regionach pustynnych i suchych, w pobliżu rzek i zbiorników wodnych). Ewolucja tych form gospodarowania była niezwykle wolna i następowała stopniowo, zatem zmiany były trudne do zaobserwowania. Okres wielkich i intensywnych zmian w rolnictwie, obejmujący – niezależnie od tego, czyją z definicji rewolucji w rolnictwie przyjmiemy za obowiązującą, – co najwyżej kilkaset lat, co w skali historycznej stanowi zaledwie krótki wycinek tej dziedziny ludzkiej aktywności.

Wiele podziałów i zmian w rolnictwie, które opisują i porządkują historycy i specjaliści od systemów agrarnych, wskazują różne „rewolucje”, które były ich zdaniem kamieniami milowymi przemian. Należą do nich między innymi: Vere Gordon Child [1949], wskazujący, że pierwsza rewolucja w dziejach rolnictwa była właśnie w neolicie, Georges Duby [1962], który przypominał o zmianach, jakie zaszły w średniowieczu, Marcel Mazoyer i Laurence Roudart [1997], uważający, że przełomem były czasy nowożytne, które (ich zdaniem) rozpoczęły się w roku 1700 i w dopiero wówczas odnotowano rzeczywisty i niespotykany dotychczas wzrost produktywności także w rolnictwie. Przyspieszenie procesów modernizacyjnych, jakie można zaobserwować począwszy od XVIII i XIX wieku, nie daje się porównać do niczego, z czym spotykano się wcześniej w historii świata i rolnictwa: było to przejście społeczeństw od bazowania na energii naturalnej (z biomasy, energii słońca i wiatru), która była podstawą rolniczej kultury chłopskiej, do porządku opartego na energii pochodzącej ze źródeł nieodnawialnych (takich jak węgiel, gaz, ropa – początkowo

tanich i łatwo dostępnych), uniezależnienie się od zasobów pojawiających się w sposób nieprzewidywalny, okresowy (jak na przykład energia słoneczna); znalezienie zasobów niezależnych od rocznych cykli, pogody, pozwoliło na dynamiczny rozwój społeczeństw industrialnych i zurbanizowanych. Nastąpiła wtedy zmiana roli rolnictwa jako dziedziny gospodarki i rolników, jako grupy społecznej w zmieniających się społecznościach. A dzisiaj wręcz trudno sobie wyobrazić, co przyniesie dokonująca się obecnie tzw. rewolucja biotechnologiczna, mogąca zmienić usytuowanie rolnictwa w stosunku do natury.

Analizując miejsce rolnictwa rodzinnego zarówno w systemach społecznych sprzed, jak i po rewolucji energetycznej, Losch podejmuje próbę wyjaśnienia, które ze zmian były właśnie skutkiem przemian w dostępie i wykorzystaniu surowców. Zauważa, że łatwiejszy dostęp do żywności jest odpowiedzią na psychologiczną potrzebę przetrwania i reprodukcji, związane z koniecznością zaspokojenia potrzeb podstawowych, z którymi wiąże się potrzeba pewności i łatwości dostępu do źródeł pokarmu. Wylimitowanie niepewności, rozwinięcie form produkcji, jej zwiększanie, uzyskanie dostępu do dających się kontrolować źródeł energii, zaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa w odniesieniu do potrzeb żywnościowych, pozwoliło na dalszy rozwój społeczności ludzkich. Ważną i wartą rozważenia kwestią staje się też odpowiedź na pytanie, w jaki sposób w różnych społecznościach zorganizowany został dostęp do nowych źródeł energii oraz łatwiejszych i pewniejszych sposobów produkcji. Wiemy, że to wpłynęło na ustrukturyzowanie się sposobów funkcjonowania ludzkich społeczności po kolejnych przełomach, nazywanych przez autora „rewolucjami w rolnictwie”. Dlatego właśnie, zdaniem autorów omawianej publikacji, badania poświęcone rodzinnym gospodarstwom rolnym muszą uwzględniać wiedzę z takich dziedzin, jak:

- związki gospodarstwa z ekosystemem,
- proces udomawiania kolejnych gatunków zwierząt,
- poszerzanie upraw o nowe gatunki,
- rozwój i dostęp do wiedzy rolniczej.

To dzięki temu można się wiele dowiedzieć nie tylko o zmianach w rolnictwie, lecz także o przemianach ekonomicznych i społecznych badanych społeczności. Obecnie przede wszystkim widoczny jest negatywny wpływ II rewolucji rolniczej, tzw. zielonej rewolucji. Nadal jednak są na świecie regiony rolnictwa prymitywnego, gdzie dopiero teraz dokonała się I rolnicza rewolucja; a najważniejsza jest aktualna, III faza rozwoju rolnictwa, czyli dokonująca się rewolucja biotechnologiczna. Nie potrafimy do końca przewidzieć jej skutków: wpływu na naturę, ponieważ powoduje ona zmianę stosunku ludzi do natury w ogóle, a tworząc nowe gatunki staje się ich właścicielem. Ważnym pytaniem, jakie stawiają sobie badacze, jest rola rolnictwa rodzinnego dla zachowania dobrego stanu środowiska naturalnego, w jakich warunkach przyczynia się do jego ochrony, a kiedy powoduje jego degradację. Znacząca dla zmiany poglądu na stosunek rolników do środowiska była przytaczana już praca Mazoyera i Roudarta [1997], dotycząca ewolucji rolnictwa w długim okresie, która pokazała, że zdolność do innowacji rolnictwa rodzinnego była głównym składnikiem rewolucji rolniczych. Obecnie wydaje się, że rodzaj presji na środowisko nie zależy od typu gospodarstwa (rodzinnego czy przemysłowego), lecz od sposobu,

w jaki jego właściciel decyduje się gospodarować i jakie techniki produkcji stosuje. Bardziej użyteczne jest więc rozumowanie przez analizę sposobów (technik gospodarowania) niż przez analizę form gospodarstw.

Spektakularne zmiany technologiczne przyczyniły się do narastającej specjalizacji zarówno pojedynczych gospodarstw, jak i całych obszarów i regionów. Można było zaobserwować zwiększające się zróżnicowanie produkcji w różnych częściach świata, a zmiany te powodowały pogłębianie się różnic i dystansów pomiędzy różnymi grupami czy społecznościami. Losch zauważa, że o ile dla zachodzących procesów niewątpliwie były ważne początkowo uwarunkowania naturalne, procesy demograficzne, umiejętność akumulowania dóbr i inwestowania, o tyle w późniejszym okresie bardzo ważną rolę dla dynamiki zachodzących zmian odegrały również działania państw, które poprzez prowadzoną politykę, podejmowane, promowane bądź zaniechane działania mogły również w znaczący sposób stymulować bądź spowalniać pewne zjawiska społeczne czy ekonomiczne, wspierać poszczególne kierunki rozwoju, spowalniać zaś inne.

Szybki rozwój techniki spowodował rozwinięcie się form produkcji i przetwórstwa, coraz bardziej powiązanych z innymi gałęziami ekonomii, czego skutkiem był wzrost uzależnienia poszczególnych gospodarstw od rynku, a coraz wyraźniej dostrzegalnymi zjawiskami były specjalizacja, podział pracy. Tendencja do coraz silniejszej specjalizacji w poszczególnych gospodarstwach często bywała wspierana przez wspomagające ten proces polityki państwowe czy nawet ponadpaństwowe. Tego rodzaju polityki wspierające konkretne kierunki rozwoju (a niekiedy bardzo szczegółowo wybrane rodzaje aktywności rolniczej) były w przeszłości odgórnie planowane i nadzorowane. Ich przykładem mogą być np. polityki rolne realizowane w państwach komunistycznych, współcześnie zaś – WPR. Autorzy omawianej pracy zauważają także, iż wpływ na funkcjonowanie drobnych rodzinnych gospodarstw rolnych mają również podejmowane przez polityków decyzje o charakterze międzynarodowym, związane na przykład z kwestiami środowiskowymi, a także decyzje polityczne dotyczące np. sojuszków, konfliktów zbrojnych itp. Wszystkie te negocjowane i zawierane na poziomie międzynarodowym decyzje mają wpływ na życie drobnych rolników, powodując otwieranie bądź zamykając im rynki zbytu; podobny wpływ mają decyzje dotyczące wprowadzania lub znoszenia ceł, podatków, stąd – przypominana wielokrotnie przez redaktora omawianego tomu, a także widoczna w wybranych do prezentacji badaniach – konieczność analizowania przemian w sposobie funkcjonowania drobnych gospodarstw z uwzględnieniem tego rodzaju międzynarodowych i krajowych decyzji i dokumentów, w szerszym niż tylko lokalny kontekście.

Niewątpliwie kusząco prosta jest wizja rozwoju światowego rolnictwa wedle modelu ewolucjonistycznego, zakładająca, że wszystkie społeczności rolnicze rozwijają się według tego samego schematu³, a jedynie w różnym tempie. Jednak autorzy książki przypominają, że proces ten tylko z dystansu wydaje się być tak nieskomplikowany, bo rzeczywiste poznanie mechanizmów zmian, ich źródeł, tego,

³ Taka ewolucjonistyczna wizja rozwoju zawarta jest np. w pracy Franciszka Tomczaka: *Gospodarka rodzinna w rolnictwie: uwarunkowania i mechanizmy rozwoju* [2005].

co je stymuluje i inicjuje, wymaga pamięci o tym, że pozornie podobne, zachodzące kolejno po sobie zmiany, które można odnajdywać w różnych częściach świata, często mają odmienne przyczyny. Każdy region zmienia się, mając w punkcie wyjścia kombinację wielu, często złożonych, czynników endogennych, związanych z zasobami naturalnymi, ekonomicznymi, społecznymi, politycznymi i instytucjonalnymi, ma także swoje specyficzne relacje ze światem zewnętrznym. Uwzględnienie w analizach stosunku pomiędzy procesami wewnętrznymi i zewnętrznymi, pomiędzy tym, co wewnątrz krajowe i międzynarodowe, pozwala zrozumieć i wytłumaczyć, jaka jest dynamika zachodzących przemian i jakie siły w nich dominują. Pamiętając o tych zróżnicowaniach, nie możemy twierdzić, że rozwój zachodzi w sposób powtarzalny i w identycznych, dających się przewidzieć i zaplanować sekwencjach. Jest dokładnie na odwrót: znajomość historii, ekonomii, sytuacji politycznej w wielu częściach świata pozwala dostrzec, jak bardzo zróżnicowane mogą być problemy właścicieli gospodarstw rodzinnych w różnych miejscach, mimo pozornego podobieństwa ich losów.

W książce porusza się żywy temat problemów drobnych, rodzinnych gospodarstw rolnych, posługując się wynikami badań, realizowanych w różnych częściach świata, co przypomina, iż rolnictwo światowe to nie tylko najczęściej opisywane w literaturze rolnictwo europejskie, amerykańskie, ale także te, które są postrzegane jako realne dla nich zagrożenie – rosyjskie, chińskie, brazylijskie. Są to również działające często w innej logice ekonomicznej czy porządku społecznym drobne gospodarstwa w Afryce i Azji. Opisy wyników badań w terenie, które poświęcone były problemom rolników z tych regionów, rzadko dostępne w polskiej literaturze, mogą być pouczającym i przydatnym wzbogaceniem nie tylko konkretnej wiedzy o innych częściach świata, ale też doświadczeniem, pozwalającym zmienić perspektywę i spojrzeć także na bliższe nam kwestie z nowym zapleczem teoretycznym. Zaletą prezentowanej książki jest niewątpliwie szerokie ujęcie problemów, zarówno w sensie przestrzennym, jak i historycznym. Poszczególne zagadnienia związane z rozwojem rolnictwa rodzinnego omawiane są w perspektywie historycznej, dynamicznie, z uwzględnieniem kontekstu ekonomiczno-społecznego. Tego rodzaju podejście, przy wykorzystaniu wielu szczegółowych przykładów, pochodzących z realizowanych w wielu częściach świata badań, pozwala jednocześnie na dokonanie syntezy wielu zagadnień, poprzez porównanie zebranych w jednym tomie zróżnicowanych przykładów z całego świata.

BIBLIOGRAFIA

- Błąd M., 2011: *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych. Przyczyny, uwarunkowania i tendencje rozwoju*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Chlebicka A., Falkowski J., Wolek T., 2009: *Małe gospodarstwa w Polsce – charakterystyka*. FAPA, Warszawa.
- Duby G., 1962: *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident medieval*. Aubier, Paris.
- Dzun W., 2014: Produkcyjne wykorzystanie zasobów ziemi rolnej w gospodarstwach rolnych z uwzględnieniem ich form prawno-organizacyjnych. *Więś i Rolnictwo* nr 4, s. 61–82.
- Gordon Child V., 1949: *L'aube de la civilisation europeenne*. Payot, Paris.

- Halamska M., 2011: *Drobne gospodarstwa rolne i ich właściciele na polskiej wsi. Refleksje socjologiczne*. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia, Lublin s. 113–129.
- Halamska M., 2005: Polski „koniec chłopów”, [w:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 107–132.
- Halamska M., 1998: *Dekolektywizacja rolnictwa w Europie Środkowej i jej społeczne konsekwencje*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Józwiak W., 2006: Funkcjonowanie i role społeczne najmniejszych gospodarstw rolnych. *Wież i Rolnictwo* nr 2, s. 29–40.
- Kłodziński M., 2012: Dywersyfikacja gospodarki ważnym celem polityki rolnej, [w:] *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, M. Drygas, K. Zawalińska (red.) IRWiR PAN, Warszawa, s. 95–116.
- Kłodziński M., 2008: Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich, [w:] *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej*, M. Drygas, A. Rosner (red.), IRWiR PAN, Warszawa, s. 15–24.
- Kłodziński M., 2005: Dywersyfikacja gospodarki wiejskiej, [w:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 29–40.
- Nurzyńska I., 2011: *Fundusze Unii Europejskiej a system finansowania inwestycji ze środków publicznych w Polsce*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Maurel M.-C., 1994: *La transition post-collectiviste. Mutations agraires en Europe centrale*. L' Harmattan, Paris.
- Mazoyer M., Roudart L., 1997: *Histoire des agricultures du monde, du neolithique a la crise contemporaine*. Le Seuil, Paris.
- Pocza W., Pawlak K., Kiryluk-Dryjska E., Siemiński P., 2007: Perspektywy polskich gospodarstw rolnych w Europejskim Modelu Rolnictwa. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, z. 2, t. 9, Warszawa–Kraków–Poznań.
- Pouliquen A., 2011: Integracja krajów Europy Wschodniej z Unią Europejską: od ożywienia do kryzysu w rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2, s. 3–40.
- Sikorska A., 2003: *Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*. IERiGŻ, Warszawa.
- Tomczak F., 2005: *Gospodarka rodzinna w rolnictwie: uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Wilkin J. (red.), 2010: *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Zawalińska K., 2009: *Instrumenty i efekty wsparcia Unii Europejskiej dla regionalnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Zegar J., 2007: Kwestia gospodarstw samozaopatrzeniowych w Polsce. *Wież i Rolnictwo*, nr 1, s. 33–57.